

УДК 316.74:27

**ЕТОС ПРАЦІ У СУЧАСНІЙ
ХРИСТІАНСЬКІЙ СОЦІАЛЬНІЙ ДУМЦІ
ETHOS OF LABOUR IN CONTEMPORARY
CHRISTIAN SOCIAL THOUGHT**

Кислий А. О.,
кандидат філософських наук, доцент,
докторант кафедри богослов'я та релігієзнавства,
Національний педагогічний університет
ім. М. П. Драгоманова (Київ, Україна),
e-mail: a.kysliy@ukr.net

Kysliy A. O.,
PhD in Philosophical Sciences, Associate Professor,
Candidate for a doctor's degree of the Department of
Theology and Religious Studies, National Pedagogical
Dragomanov University (Kyiv, Ukraine),
e-mail: a.kysliy@ukr.net

Розкрито актуальність сучасних богословських та релігієзнавчих досліджень християнських моральних цінностей праці. Основними джерелами вивчення даного питання є Біблійні тексти та широке коло творів Святих Отців і Вчителів Церкви, офіційні церковні документи. З'ясовано, що конфесійні особливості сучасної християнської соціальної думки ускладнюють неупереджене розуміння етосу праці. Доведено, що нинішнє християнство високо оцінює місце і значення системи етичних ціннісних компонентів у всіх сферах трудової діяльності, результатом якої є отримання необхідних матеріальних та духовних благ для життєвостійливості людини та суспільства. Фундаментальною метою праці проголошується участь у Божому творінні земного світу любові заради спасіння та життя вічного.

Ключові слова: праця, етос праці, трудові відносини, сучасна християнська думка.

The relevance of modern theological and religious studies of Christian moral values of labor is revealed. The main sources of study of this issue are Bible texts and a wide range of works of the Holy Fathers and Teachers of the Church, official church documents. It has been found out that the confessional features of modern Christian social thought make it difficult to understand the ethos of labor unbiasedly. It is proved that current Christianity highly appreciates the place and significance of the system of ethical value components in all spheres of labor activity, which results in obtaining the necessary material and spiritual benefits for the life of man and society. The fundamental purpose of labor is proclaimed in God's creation of the earthly world of love for the sake of salvation and eternal life.

Keywords: labor, ethos of labor, labor relations, modern Christian thought.

В житті людини і суспільства праця завжди займала особливе місце. В добу динамічних глобальних трансформацій вона набуває більш важливого значення. Глибокі суперечності, які накопичуються у світовому господарстві – обмеженість ресурсів, гіпертрофована розбіжність між багатством і бідністю, прибутками громадян, екологічна криза, демографічні проблеми – актуалізують евристичні дослідження моральних цінностей та інтересів особи і суспільства, потребують збалансування матеріального та духовного виробництва і споживання. Це вимагає всебічного світоглядного переосмислення духовно–ціннісного буття людини в сучасному світі.

Процеси якісних змін у сучасному українському суспільстві, що відбуваються останнім часом і пов'язані зі становленням України як європейської цивілізованої економічно розвинутої держави, демонструють своєчасність вивчення світоглядних особливостей світової християнської думки. Актуальним постає питання розуміння місця і

значення християнських моральних цінностей у системі трудових відносин, основою яких є питання об'єктивної шкали ієрархії людських потреб і межі їх господарського вирішення в різних вимірах суспільного буття.

Тенденції нинішнього розвитку України демонструють необхідність залучення Християнської церкви не лише до духовно–моральної сфери, а й до прийняття господарських рішень. Вивчення моральних основ християнського розуміння праці репрезентує великий інтерес не лише в площині релігієзнавчих та богословських концепцій, а й для теоретичної підготовки як священників, так і фахівців, які забезпечують ринок праці, що буде побудований на основі професіоналізму, високих моральних якостей як відповідь на соціально–економічні трансформації.

Як свідчить досвід провідних країн світу, вибудовування соціально–економічної системи із залученням релігійних цінностей приносить і позитивні результати. У зв'язку з цим необхідним є вирішення питання сумісності християнської етики з сучасними законами ринку в українському поліконфесійному суспільстві, що переважно ідентифікується з православ'ям. Адже особливе розуміння релігійною людиною світоустрою в цілому та соціального світу зокрема, можуть впливати на її ставлення до роботи, грошей, власності і т.д. Основні релігійні цінності у кінцевому рахунку регулюють упорядкованість поведінки в суспільстві.

До проблем праці в контексті сучасної християнської думки частково звертаються такі вітчизняні науковці, як І. Вовк, В. Ковальчук, П. Костюк, М. Лазарович, Б. Лановик, П. Леоненко, М. Сарай, С. Степаненко, М. Хома, П. Яроцький, П. Юхименко. Відомими іноземними дослідниками розуміння праці в християнстві є Кароль Войтила, Майкл Новак, Матеуш Зіємба, Норберт Нойхауз, Роберт Кеннеді, Роберт Сіріко, Самуель Грег, Томас Вудс. Серед сучасних авторів, які присвятили свої роботи широкому колу актуальних проблемам взаємодії Церкви, суспільства, держави і людини в господарській сфері, помітно виділяються Т. Коваль [2], І. Назаров [4], М. Сомін [8; 9], В. Сімонов (ігумен Філіп) [7] та ін. В дослідженнях простежується еволюція поглядів на працю як в середині, так і поза межами церковного організму, що базуються на аналізі новозавітної писемності та широкого кола творів Святих Отців і Вчителів Церкви, офіційних церковних документів.

Отже, метою статті є дослідження актуальної проблеми етосу праці, обумовленого християнськими цінностями, що пов'язане з сучасним розумінням релігії в суспільстві. Адже до теперішнього часу не вироблена адекватна відповідна до нинішніх соціальних умов модель трудової поведінки, яка була б побудована на ґрунтовному аналізі її фундаментальних принципів із залученням не тільки матеріальних, а й культурних, релігійних, етичних компонентів. Аналіз християнського розуміння етосу праці відбувається в межах перегляду методології

богословських досліджень з урахуванням здобутків сучасних гуманітарних і суспільних наук. Під етосом праці розуміються визначені у християнських концепціях морально-етичні норми та цінності, що встановлюють сукупність соціально наслідуваних цілей та вчинків людей у трудовій діяльності як прагненні до спасіння.

Загалом розуміння праці в сучасній соціальній християнській думці розглядається в контексті сутності праці, впливу релігійних цінностей на трудові відносини, формування уявлення про трудову діяльність в цілому та цінність конкретних професій зокрема; складаються судження про власність, багатство, бідність, прибуток тощо.

Розгляд релігійної обумовленості праці має загальний характер і її слід розуміти і як дії одного суб'єкта, і як всю систему суспільних норм, правил поведінки та результатів такої діяльності у сукупності як морально-ціннісних суджень, так і забезпечення духовних та матеріальних потреб. Вплив релігійного світогляду на господарську складову може бути як опосередкованим, так і безпосереднім. Це не лише історичний факт, а й феномен, спрямований на майбутню перспективу. Тому при його розгляді потрібна неупередженість, щоб не бути приреченим на переоцінку його значення у складній сукупності результатів.

У християнських теоретиків основне місце у розумінні праці відводиться трактуванню понять Святого Письма та Отців Церкви. Фундаментальним джерелом сучасного вивчення та обґрунтування сутності праці є Біблійні тексти Старого та Нового Завітів. Велике значення приділяється поглядам таких Святих Отців, як Климент Олександрійський, Василь Великий, Симеон Новий Богослов й Іоанн Златоуст, вчення якого розглядається як вершина святоотцівської трудової етики. Про повсякденну працю, що розумілась як природне явище, Святі Отці говорять не так багато. У більшості випадків, коли мова йде про працю, виявляється, що це молитовний труд. Тому для повноцінного розуміння означених проблем релігієзнавці та богослови звертаються до праць Августина Аврелія, Томи Аквінського, християнської соціальної доктрини, поглядів Макса Вебера на протестантську етику тощо.

Праця як і всі земні питання з точки зору християнства повинні розглядатися з позиції спасіння і вічного життя з Христом. Не останню роль в цьому процесі відіграє Церква, яка повинна мати принципи відповіді на всі основні важливі і навіть другорядні питання. Церковна оцінка цих питань по суті є керівництвом у соціальному житті не тільки для окремого християнина, а й для всього християнського соціуму.

В історії та сьогоденні християнської думки відоме розуміння праці як прокляття, наслідок первородного гріха, покарання всіх людей за непослух волі Господа. З такої позиції праця є результатом розбіжності людської волі з волею Бога, що розуміється як гріх, який лежить в самих витоках земної історії людства. Через нього людина підпорядковується необхідності пошуку ресурсів

постійно задовольняти свої матеріальні та духовні потреби. Виснажлива «праця в поті чола» стає основою людської життєдіяльності і відволікає від важливішої альтернативи – духовності.

Сучасна богословсько-теологічна інтерпретація біблійної теми про працю спрямована на сприяння розвитку людини і розкриття її здібностей. Християнські мислителі різних конфесій стверджують, що праця характерна вже для Бога – Творця всесвіту. Першим результатом праці є створений світ, природа, звідки людина черпає всі багатства. Ісус Христос присвятив більшу частину свого земного життя фізичній праці, працював теслею. Різними видами трудової діяльності в своєму житті займалися Діва Марія, Апостол Павло, Антоній Великий, Преподобний Сергій Радонезький та ін.

Основу реального буття сучасної людини та суспільства є праця, вміння, фізичні, розумові і вольові зусилля. Людство приречене на працю для підтримки свого земного існування. І сьогодні вимушене витратити значні ресурси та сили, велику частину свого часу для організації спільного матеріального та духовного виробництва у всьому світі [9].

Сьогодні могутнім потенційним стимулом у діяльності людини та суспільства може слугувати одухотворення праці, етика служіння. Принципи християнської трудової етики виявилися необхідними сьогодні, тому що вони актуалізують такі цінності як: нагальність праці для кожного незалежно від соціального та майнового стану; визнання благою праці, яка відбувається в ім'я любові до Бога і на благо ближньому; милосердя та добročинність.

Певні алгоритми дій релігійних інституцій у сфері праці залежать від конкретних конфесійних поглядів на вирішення соціальних проблем, ступеня соціальної активності чи соціальної пасивності певного релігійного вчення. Багатий досвід соціального служіння для вирішення проблем, зумовлених сучасним економічним розвитком мають західні церкви. Найбільш завершеним вченням про працю є соціальна доктрина Католицької церкви. Соціальна доктрина католицизму – це частина богослов'я, що звернена до соціуму і намагається дати теологічне обґрунтування, покликана пояснити з точки зору християнської віри і дати моральну оцінку різним суспільним проблемам та явищам. Вона починає формуватись з кінця XIX століття як реакція на соціальні, економічні та політичні виклики часу. Найбільш відомим папським посланням стала енцикліка Папи Лева XIII «Нові речі» (*Regum Novarum*). В ній мова про пастирську місію церкви ведеться в площині не лише поширення християнської етики, а й вирішення нагальних «соціальних» або «робітничих» питань. Починаючи з послання Іоанна Павла II «Сотий рік» (*Centesimus Annus*), морально-етичні принципи суспільно-економічних відносин займають важливе місце не лише в теоретичній площині, а й соціальному служінні.

Для правильного тлумачення католицького розуміння праці необхідно звернутись до вчення Томи Аквінського, яке є офіційним у католицизмі. Його характерна особливість полягає в тому, що воно усуває дуалізм Закону і Євангелія, проголошує гармонію віри і розуму. Кожна людина займає своє місце у земному житті, головним атрибутом якого є праця: професія, соціальний стан, харчування відповідно до статусу.

Найважливіші католицькі документи розглядають проблему трудової діяльності, що складалася протягом тривалого часу, головним чином, як моральну. Пріоритетними виділяються духовні надбання, вітаються обмеженість та стриманість у матеріальних благах. Адже основна та остаточна життєва мета – це Бог і участь людини у Його земному творінні світу любові заради спасіння та життя вічного. Праця є основою матеріального процвітання і духовного щастя кожної людини, але приносить не тільки радість і задоволення, але і гіркоту та страждання [3].

Морально-ціннісна концепція католицизму спрямована на засудження всіх видів дискримінації, надмірної розкоші, лихварства, трудового насилля та експлуатації, ігнорування потреб бідних, накопичення багатства виключно для себе, примусова і дитяча праця, торгівля людьми та людськими органами тощо. Значна увага приділяється питанню створення можливостей та умов для роботи та навчання молоді, людей похилого віку, роботі з людьми з обмеженими розумовими і фізичними можливостями, колишніми наркоманами, алкоголіками і ув'язненими.

В умовах сучасної економічної системи, яка заснована на «поклонінні грошам», заради збереження людської гідності, виступаючи проти несправедливості, бідності, криміналу і насильства католицьке духовенство вважає, що молоді покоління повинні мати можливість не лише працювати, а навчатися відповідно вимог сучасного цивілізаційного розвитку. Важливими поняттями є прибуток, багатство, бідність, право на працю, захист прав молоді, жінок та іммігрантів на працю, професійне навчання, трудовий договір, оплата праці та умови праці, робочий час та відпочинок. Пріоритетними вважають індивідуальні можливості людини, ініціативність та важливість захисту своїх прав.

Сьогодні католицька соціальна думка дає не лише моральну оцінку праці, а для реалізації гуманітарних і соціальних завдань намагається запропонувати власну виважену економічну концепцію розвитку світового господарства. Вона стосується як конкретної особи – учасника трудових відносин, так і підприємців, великих трансконтинентальних корпорацій, державних і міждержавних компаній. Церква неодноразово зверталась до авторитетних міжнародних організацій з метою побудови більш справедливого, солідарного, братнього і толерантного суспільства мирного співіснування традицій, культур, релігій.

Отже, головними принципами соціально-економічного вчення Католицької Церкви

визначаються субсидіарність, індивідуальність, солідарність, універсальність та спільність блага [3]. Вони полягають в тому, щоб сприяти підтримці приватної ініціативи, справедливому розподілу благ, допомозі нужденним як всередині кожної країни, так і у міждержавних взаєминах, подоланню протиріч між багатими і бідними, утвердженню справедливого суспільства, де панує любов, і насамкінець усвідомленню людини як образу і подоби Бога.

Протестантизм виступив проти католицької логіки «добрих справ», протиставивши їй логіку «самопожертви». Адже «протестантський Бог», на відміну від «доброго» Бога Томи Аквінського, вимагає від людини не окремо взятих «добрих справ», а більш високу плату за свою обраність – самопожертву всім своїм життям. Специфіка й унікальність протестантської етики полягає в тому, що вона пронизує всі сфери життєдіяльності людини. Погляди протестантських богословів звертаються до мирян, зайнятих повсякденною працею. Вони вбачають присутність Бога в кожній події людського життя. Практичною методикою життєвої поведінки можна вважати, що «Бог допомагає тому, хто сам собі допомагає». Тому і будь-яка морально виправдана праця є корисною як для окремої людини, так і всього суспільства.

Праця має Божественний початок і є служінням Господу і ближньому, головним обов'язком людини у земному житті. Протестантський лідер Мартін Лютер стверджував, що спасіння можливе тільки завдяки праці в ім'я Бога. На переконання Жана Кальвіна, матеріальний успіх людини є знаком Богообраності. Тому багато дослідників, починаючи з Макса Вебера, вважають, що протестантська етика завдяки якостям нової ідеї відіграла вирішальну роль в становленні капіталізму [1]. Західне суспільство, яке мало духовний досвід протестантської етики, позитивно сприйняло ідею суспільно-корисної, заснованої на досягненнях прибутку, приватної трудової діяльності. Зміна ціннісних імперативів обумовлювалася тим, що всі люди повинні працювати. Саме в контексті протестантизму починає формуватися гранично жорстке ставлення до слабких, невдах, бідних, хоча вважається, що накопичення матеріального достатку, багатства, повинно бути лише засобом, а не сенсом людського життя.

У соціальній концепції протестантських церков стверджується про новий тип християнської етики, який має такі особливості: 1) праця як покликання; 2) отримання прибутку – більшого, ніж необхідно, щоб забезпечити себе і свою сім'ю; 3) ошадливість і строгість у використанні отриманого багатства. Основними біблійними принципами в економічній сфері визначаються: право власності; ревно праця; свобода підприємництва; благодійність [10].

Працю відповідно до покликання благословляє Бог, тому несумлінне її виконання вважається провинною. Праця це одна із головних форм служіння Богу. Вона повинна підпорядковуватись системі соціально-економічних відносин, що складаються в історичній та сучасній практиці

людства. Всі люди повинні сумлінно працювати заради винагороди. Гроші самі по собі є дарунком Божим людям і повинні бути благом для всього суспільства. Отриманий надлишковий прибуток, багатство пропонується використовувати на допомогу бідним і нужденним шляхом створення нових робочих місць, стимулювання професійного навчання тощо. Таким чином відбувається формування погляду на бідність як випробування людини, якій необхідно мати можливість допомогти.

Протестантські церкви засуджують примусову працю і роботу малолітніх, затримку заробітної плати або її неадекватність, жорстоке поводження з найманими працівниками тощо. В сучасних умовах пропонують укладати трудові договори, вести діалог між роботодавцями і працівниками зі всіх соціальних питань, гуманізацію світу праці.

Щодо позицій православ'я, то, на жаль, через своє загальне дистанціювання від господарської сфери, воно нерідко обвинувачується у відсутності етосу праці взагалі. Православна церква залишається доволі консервативним суспільним інститутом і на сьогодні не має достатньо напрацьованих концептуальних документів та теоретичних досліджень з означених питань. Простежується і відносна теоретична та практична пасивність православних у господарчому житті в нових економічних ринкових умовах.

Православ'я намагається не ігнорувати господарсько-економічні проблеми, але підходить до їх вирішення інакше. Соціальна концепція православної церкви розуміє працю як органічний елемент людського життя. Однак після гріхопадіння людини змінився характер праці – як важка необхідність, праця стала здебільшого способом добування засобів до життя. Праця як творче розкриття людини ослабла. Удосконалення знарядь і методів праці, її узгодженість із цивілізаційними вимогами звичайно сприяють поліпшенню облаштування матеріальних умов життя людини, але вони є оманливими і віддаляють людей від Творця, ведуть лише до уявного тріумфу розуму [5].

Православ'я бачить свій етичний ідеал праці у монастирському укладі життя. Іноді це супроводжується тотальним запереченням мирського світу та мирських проблем. Кожний мирянин повинен бути «монахом у серці своїм». В результаті вся світська праця стає ніби другорядною у порівнянні з чернечим покликанням. Чернечий ідеал породив і концепцію простоти, обмеження потреб і бажань людини, цінності безкорисливої праці та негативного ставлення до багатства. Це принципово відрізняє православну етику від класичної ринкової економіки. Православ'я стверджує пріоритетне ставлення до внутрішнього світу людини, поряд із зовнішнім, а потойбічне, трансцендентне, духовне має набагато більшу цінність поряд з матеріальним. Тобто праця людини повинна бути зорієнтована на духовні перетворення, стимульована на самовдосконалення з метою наближення до християнських ідеалів.

Разом з тим значення та цінність праці повинні лежати поза самим процесом праці, адже «праця сама по собі не є безумовною цінністю» [5]. Вона благословляється церквою, коли здійснюється в угоду Богу і сприяє виконанню Його задуму про світ і людину. Праця не повинна спрямовуватись на служіння егоїстичним інтересам особистості або людських спільнот, а також на задоволення гріховних потреб духу і плоті. Людина у професійній трудовій діяльності не може проявити свою віру, довести успіхами та прибутком свій шлях до порятунку. Навпаки «сріблολюбство» засуджується як один з тяжких гріхів, а прагнення до багатства визнається потенційним шляхом до гріха [5; 6].

Безумовною вершиною християнського вчення про працю є заповідь про суботу. Цей день повинен бути присвячений Богу для того, щоб повсякденні турботи не могли відвернути людину від Творця. Субота дає можливість усім людям пригадати і пережити діяння Бога, щоб усвідомити себе Його творінням, не стати рабом праці, запобігає будь-якій формі експлуатації, нагадує про необхідність піклуватися про свою душу. Субота символізує не лише можливість брати участь у богослужінні, дякувати за життя своєму Творцеві, а й відпочинок від буденних турбот.

Очевидним є те, що найважливішою заповіддю сучасного господарського життя для всіх християн є благодійність. Вона становить собою символічну етичну межу між економічною та неекономічною діяльністю та виступає показником впливу релігійних цінностей на працю та її наслідки. Благодійність розуміється як прояв любові, причому не тільки до «ближнього», а й до «всіх нужденних», як «потаємна справа», тобто вона повинна бути непоказною тому, що нічого не варта, якщо здійснюється заради слави. Це свідчить про те, що дії, обумовлені релігійними етико-ціннісними приписами, можуть перевершувати матеріальні інтереси. Вимога безумовної допомоги бідним і немічним та справедливий розподіл суспільного продукту є ключовим пунктом соціальної вчення.

Сьогодні все більше поширюється суспільна думка про те, що церкви виконують роль не ретранслятора істини Христа, а стають досить помітним фактором у боротьбі за умови праці та вилучення користі з предметно-матеріального світу з метою забезпечення людини всілякими благами. Християни, крім виконання обрядів та настанов, долучаються до всіх сторін соціокультурної та соціально-економічної дійсності [11, с. 100–101]. Прагнення до вирішення повсякденних життєвих проблем, особливо в світі праці, пов'язане з розумінням християнського ідеалу як побудови на Землі більш справедливого і гуманного суспільства. Безсумнівним є те, що релігії відрізняються духовністю, якої так не вистачає сучасному ринку праці, капіталів, соціальних статусів тощо. Вони володіють системою етичних цінностей, які виходять за межі теоретичного богослов'я, комплексом моральних законів, що пов'язані з працею.

У цьому процесі відчувається одноставність церков, які вважають, що для виживання в хаосі сучасного світу буде корисним та необхідним спілкування з різними релігійними конфесіями для пошуку спільних цінностей праці, викликаних розвитком ринкової економіки. Разом з тим, богослови з обережністю ставляться до спроби теологічних порозумінь, визнаючи складність світоглядного синтезу і турбуючись про власну ідентичність [11, с. 102].

В сучасних умовах кризи ідентичності, переходу до нового покоління технологій перед світовою релігійною спільнотою постають нові виклики. Християнська релігія бере на себе відповідальність за розвиток господарської сфери не з точки зору її ефективності, а з морально-етичних принципів світу праці. Розмови в цьому плані зазвичай зводяться не лише до абстрактної ідеї індивідуального вибору складного шляху вдосконалення та спасіння, а й прийняття непопулярних економіко-політичних рішень для реалізації гуманітарних і соціальних завдань сьогодні і на перспективу. Праця людини є долею цього земного нинішнього світу і її майбутнє слід розуміти в контексті сталого розвитку економіки та низки взаємозумовлених проблем. Основи трудової діяльності християн повинні будуватися на етичних принципах, де визнаватиметься центральна роль людської особистості.

Список використаних джерел

1. Вебер Макс, 1990. 'Избранные произведения', Пер. с нем. Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко, М.: *Прогресс*, 808 с.
2. Коваль, ТБ., 2014. 'Религия и экономика: Труд, собственность, богатство', Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики», М.: *Изд. Дом Высшей школы экономики*, 349 с.
3. 'Компендіум соціальної доктрини Церкви', 2008, К.: *Кайрос*, 549 с.
4. Назаров, ИВ., 2008. 'Свобода против закона: цивилизация на весах Спасения. Монография', К.: *Изд. ПАРАПАН*, 224 с.
5. 'Основы социальной концепции Русской Православной Церкви'. [online] Доступно: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>
6. 'Свод нравственных принципов и правил в хозяйствовании'. [online] Доступно: <https://mospat.ru/archive/page/church-and-society/30427.html>
7. Симонов, ВВ. игумен Филипп, 2005. 'Церковь – общество – хозяйство', М.: *Наука*, 702 с.
8. Сомин, МВ. 'Основные парадигмы христианского ставления до экономико-социальной сферы'. [online] Доступно: <http://xic.com.ua/peredannja-pro/10-peredannja-pro/52-osnovni-paradygmy-hrystyjanskogo-stavlenija-do-ekonomiko-socialnoj-sfery>
9. Сомин, НВ., 2007. 'Учебно-методический комплекс по курсу: Экономические категории в Священном Писании и церковном предании', М., 146 с.
10. 'Социальная позиция протестантских церквей России'. [online] Доступно: <https://www.cef.ru/documents/docitem/article/1379387>
11. 'Социально-политические системы в сравнительном контексте: цивилизации и идентичности', 2013, Под редакцией А. С. Железнякова и Т. Н. Литвиновой, М.: *ИС РАН*, 350 с.

References

1. Veber Maks, 1990. 'Izbrannye proizvedenija (Selected Works)', Per. s nem. Sost., obshh. red. i poslesl. Ju. N. Davydova; Predisl. P. P. Gajdenko, M.: *Progress*, 808 s.

2. Koval', TB., 2014. 'Religija i jekonomika: Trud, sobstvennost', bogatstvo (Religion and economy: Labor, property, wealth)', Nac. issled. un-t «Vysshaja shkola jekonomiki», M.: *Izd. Dom Vysshej shkoly jekonomiki*, 349 s.

3. 'Kompēndium social'noi' doktryny Cerkvy (Compendium of the social doctrine of the Church)', 2008, K.: *Kajros*, 549 s.

4. Nazarov, IV., 2008. 'Svoboda protiv zakona: civilizacija na vesah Spasenija. Monografija (Freedom against the law: civilization on the scales of salvation. Monograph)', K.: *Izd. PARAPAN*, 224 s.

5. 'Osnovy social'noj koncepcii Russkoj Pravoslavnoj Cerkvi (Fundamentals of the social concept of the Russian Orthodox Church)'. [online] Dostupno: <http://www.patriarchia.ru/db/text/141422.html>

6. 'Svod npravstvennyh principov i pravil v hozjajstvovanii (The code of moral principles and rules in economic management)'. [online] Dostupno: <https://mospat.ru/archive/page/church-and-society/30427.html>

7. Simonov, VV. igumen Filipp, 2005. 'Cerkov' – obshhestvo – hozjajstvo (Church – Society – Economy)', M.: *Nauka*, 702 s.

8. Somin, MV. 'Osnovni paradygmy hrystyjans'kogo stavlenija do ekonomiko-social'noi' sfery (The main paradigms of Christian attitude toward the economic and social sphere)'. [online] Dostupno: <http://xic.com.ua/peredannja-pro/10-peredannja-pro/52-osnovni-paradygmy-hrystyjanskogo-stavlenija-do-ekonomiko-socialnoj-sfery>

9. Somin, NV., 2007. 'Uchebno-metodicheskij kompleks po kursu: Jekonomicheskie kategorii v Svjashennom Pisanii i cerkovnom predanii (Educational and methodical complex at the rate: Economic categories in the Holy Scripture and church tradition)', M., 146 s.

10. 'Social'naja pozicija protestantskih cerkvej Rossii (The social position of the Protestant churches of Russia)'. [online] Dostupno: <https://www.cef.ru/documents/docitem/article/1379387>

11. 'Social'no-politicheskie sistemy v sravnitel'nom kontekste: civilizacii i identichnosti (Socio-political systems in a comparative context: civilization and identity)', 2013, Pod redakciej A. S. Zheleznyakova i T. N. Litvinovoj, M.: *IS RAN*, 350 s.

* * *